

Българите в Северното Причерноморие

изследвания и материали
том шести

АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ И БЪЛГАРИТЕ В БЕСАРАБИЯ И ЮЖНА РУСИЯ

Велко Тонев

Априлското въстание и отражението му сред българите в Бесарабия и Южна Русия е сериозен историографски проблем. Въпреки важността му той е останал встрани от изследваческите дирения по много и различни причини. В следващите редове ще се опитаме да хвърлим светлина върху събитията в навечерието и по време на въстанието, като се надяваме, че това ще позволи да се очертае не само реалният принос, но и степента на национално самосъзнание и политическа зрялост на българските изселници, както и действителният размах на въстаническото дело вътре и вън от страната.

Изследването е ограничено за няколко населени пункта, които през третата четвърт на XIX в. са всепризнати средоточия на българите в южно-руските земи и където проявите на въстаническата подготовка получават най-изразителен характер.

Основно място сред тях заема гр. **Болград**, възникнал през 1823 г. и утвърдил се през следващите десетилетия като административен, политически и културен център на българското население в Бесарабия. Тук живеят и работят дейци с голяма известност и многостранни контакти с отечеството и емиграцията. Част от тях влизат в Болградския революционен комитет. Той е създаден в началото на 70-те години на XIX в., за известно време позаглъхва, но през есента на 1874 г. отново активизира дейността си. Това очевидно става под влияние на общото събрание на БРЦК, свикано в Букурещ на 20–21 август 1874 г., където болградчани са представени от Олимпий Панов¹.

Между запазените материали на комитета се намира документ със списъка на неговите членове, от който се вижда, че за първата година – от септември 1874 г. до септември 1875 г. те са 29 души. Всред тях са Олимпий Панов, Димитър Ямболов, Димитър Н. Радионов, Васил М. Радев, Димитър Кралимарков, Михаил Паничерски, Иван Атанасов, Михаил Мумджиев, Иван Мумджиев, Димитър Мумджиев, Николай Илиев, Петър Фитов, Николай Минков, Иван Иванов, Николай Николаев, Иван Д. Радионов, Трифон Данилов, Николай Г. Нейчев и Иван Халин Иванов. През март 1875 г. в комитета са приети Атанас Войников, Йоаким Стоев, Иван Халин Маринов, Иван Чолан, Димитър Казанакли и Йов Титоров, а през следващите месеци Ангел Халваджи (май), Михаил Казанакли (юли), Николай Славов (август) и д-р Димитър Начев (август).

През втората година – от октомври 1875 г. до септември 1876 г. – в комитета е приет Васил М. Радионов, но членовете му намаляват на 24. По едни или други причини временно се оттеглят или отпадат Ол. Панов, М. Паничерски, Иван Атанасов, Иван Иванов, Николай Илиев и Васил М. Радев. Първият от тях заминава за Франция, а вторият, след като изплаща членския си внос до февруари 1875 г., става по-късно учител в Букурещ. Според Вл. Дякович в революционния комитет влизат още Тодор Балдурски, Иван Дякович, Николай Узун, Васил Василев и Христо Камбуров². В публикуваните документи техните имена липсват и това е твърде странно, като се има предвид, че някои от тях, като Т. Балдурски и В. Василев, са едни от най-активните дейци във въстаническите приготовления през пролетта на 1876 г.

В протокол от 23 март 1875 г. се уточнява, че комитетските членове ще бъдат действителни и спомагателни. “Действителни ще са смятат онези членове, които ще са приемат в собранията и от които няма да са скрива нищо, а спомагателни ще са смятат онези членове, които ще плащат спомоществанието си, без да знаят кои са другите членове и без да бъдат викани в собранията до тогава, до дето не са приемат за действителни членове”. Спомагателният член трябва да познава само онзи, който го е поканил, комуто ще плаща вноса си и от когото ще получава квитанция, която двамата ще скъсат, за да се опази тайната. Действителни членове стават онези, които се приемат с пълно единодушие от членовете на комитета. На заседанието от 23 март, на което присъстват десет членове и се гласува този протокол, се приемат двама действителни и четирима спомагателни членове. “Реши са – завършва документът – что-то за напред да са стараем да увеличаваме членовете на нашия ч[астен] б[ългарски] р[еволюционен] к[омитет], а не да стоиме тъй, както сме били досега”³.

Цитираният по-горе протокол определя членския внос, който до март 1875 г. е бил шест франка месечно, а след това е намален на два франка за всички членове. Действителните членове обаче, повечето от които са основатели на комитета, внасят за месец септември 1874 г. по 10 франка, може би встъпителен внос, а Петър Фитов 20 франка. По този начин, както и чрез други доброволни пожертвования, в комитетската каса се натрупват значителни суми. Те, както ще видим по-нататък, са изразходвани за нуждите на революционното дело. Интересни в този смисъл са взаимоотношенията на комитета в Болград с Българския революционен централен комитет в Букурещ.

За общото събрание на БРЦК на 12 август 1875 г. Болградският революционен комитет определя Николай Минков. За неговото пътуване са събрани извънредни 72 франка, които той подарява на местния комитет. Няколко дни след закриването на събранието, на 19 август с. г., Н. Минков изпраща писмо от Болград, адресирано до Д. Шопов, новоизбран член на БРЦК. В него се казва: “Писмото или циркуляра на Централния б. р. комитет приех. Причината, гдето не ви изпроводихме пари, е следната: Аз сам бях в Букурещ като представител от града ни. Но като видях раздорите и несъгласията, които са се дигнали между Ботйова и Каравелова, които не мислят да се споразумеят помежду си и да начнат общата работа както трябва, ние не се решаваме да изпратим означените пари. Много ми е жалко, че не можах да се видя с вас лично и да поговоря за тази работа. Ние сме готови да внесем не само толкова, колкото сте ни определили, но в много пъти повече, стига само да има хора, с кои да можем да работим сериозно”⁴. Съвсем скоро обаче авторитетният Болградски комитет, който дотогава стои твърдо зад Л. Каравелов, променя позицията си и изпраща на БРЦК солидна финансова подкрепа. На 25 август са изпратени 572 франка, а на 30 август нови 656 франка⁵.

Избухването на Източната криза и на въстанието в българските земи през септември 1875 г. раздвижва средите на българската емиграция. Въпреки тягостната атмосфера след поражението на бунта и кризата в БРЦК, надеждите за скорошно освобождение нарастват и обхващат все повече бесарабски българи. Активизира се дейността и на съзаклятниците в Болград. Силен импулс за това дава установяването в града на голяма група революционери, които в очакване на сигнала за предстоящо въстание изкарват зимата там, на издръжката на частния революционен комитет. В спомените на Иван Хр. Абрашев, участник в четата на Таньо Стоянов, се разказва, че четниците “били събрани в Болград през зимата на 1875 г. и поддържани от тамошния комитет и от частни лица. Касиеринът на комитета бил Митко Радев. Тази

четица била събрана с цел, за да може на пролетта на 1876 г. да се съедини с другите чети в Букурещ или Гюргево, за които се предполагало, че ще минат нея година Дунава за в България. Освен горните 9 души в Болград имало и други хъшове, които сякога говорели, че ще минат и те Дунава за в България – разбира се, да могат да прекарат зимата и да се хранят – но щом дошла пролетта, изгубили се”⁶. От 9-те четници, посочени в тези спомени, като участници в Таньо Стояновата чета могат да бъдат идентифицирани само 5-ма: Иван Христов Абрашев от Охрид, Гено Стефанов Грошов от Котел, Стоян Енев Шекерджията от с. Зелениково, Пловдивско, дядо Стойко от с. Хайнето (Гурково) и Никола от Казанлъшко.

Въстаническите кроежи през 1875–1876 г. са тясно свързани с имената на заслужилите и много популярни хайдушки войводи Панайот Хитов и Филип Тотьо. Техният боен опит, но не по-малко и легендарната им слава, ги правят личности с особена важност в подготвяните въстанически действия. Бесарабските българи, и специално комитетските дейци в Болград, са твърде близки с Ф. Тотьо и поради обстоятелството, че последният от доста години пребивава в Одеса. Неговите пътувания между Южна Русия и Румъния неизбежно пресичат Болград и са съпроводени с голяма възбуда сред тукашната младеж. На 8 декември 1875 г. племенникът на П. Хитов, Атанас Хитов, тогава ученик в Болградската гимназия, съобщава на вуйчо си в Болград, че наскоро през града е минал Ф. Тотьо, придружен от няколко души, между които офицера на руска служба, българина Петър Пармаков. Тук те се срещат с група емигранти, дошли от Българско, един от които другар на войводата Стоян Велков Софийски. Той разказва на Ф. Тотьо как в края на лятото на 1873 г. войводата е заловен и отровен около Етрополе или София⁷. Това очевидно е разказ на Гено Ст. Грошов, участник в тази чета, който успява да се спаси и след големи митарства да се добере до чужбина. Няколко месеца по-късно той споделя трънливия път на Таньо-Стояновата чета и загива в края на май 1876 г. в Поповско⁸.

В началото на декември 1875 г. Ф. Тотьо пътува за Букурещ, но два месеца по-късно се връща обратно в Одеса, придружен от фотографа Тома Хитров. “Българите – пише на 3 февруари 1876 г. Ат. Хитов – навред го приемат с радост и той им обещава големи надежди за пролет”⁹. Още по-конкретен е споменът на Й. Титоров, член на Болградския революционен комитет: “Установени в домът на болградчанинът Тодор Балдурски, Тотьо и Хитров са престояли няколко седмици и са събирали пари, за да образуват една чета, която на пролет да премине Дунава и да повдигне българският народ на въстание. В туй престояване Филип Тотьо се е крил от румънските власти и като не знаем причините на тая предпазливост, предполагаме да са

били основателни. Тайната, че в Болград се намира известният български войвода, се предаваше от ухо на ухо и разпалените младежи отиваха да видят легендарният герой. Пишущият тия редове, тогава млад момък, отиде и видя българският войвода. На изпращане разпаленият родолюбец Тодор Балдурски, който по онова време боравеше с народните работи в Болград, предаде на Филип Тотя от страна на болградския комитет 100 австрийски желтици (1175 фр. зл.) и пожела пълна сполука на предприетото народно дело”¹⁰.

Минаването на Ф. Тотьо през Болград и разказите за предстоящите четнически акции наред с внушенията му за активизиране на комитетската дейност и необходимостта за събиране на повече пари довежда до временно помирение между тукашните съзаклятници и по-състоятелните българи в Болград. В резултат на това още в края на февруари 1876 г. комитетът успява да събере до 200 наполеона. В писмото на Ив. Мумджиев до К. Цанков в Букурещ от 29 февруари с. г., след като се известяват тези новини, се иска потвърждение на казаното от Ф. Тотьо и се пита какво да правят с парите и следва ли да ги дават на всеки, който им се представи¹¹.

Все същите въпроси – какво се прави, как, от кого и за кога се предвиждат народните работи – са причина за пътуването и на Т. Балдурски до някои емигрантски центрове в Румъния¹². Те са предмет и на събранието в Браила на 6 март 1876 г., на което присъстват представители на българите от Галац, Болград, Кишинев, Одеса и Турну Мъгурели. Пълномощник на Болград е Стефан Атанасов. Като се отказват от идеята за съставяне на Централен комитет поради липсата на съгласие между българите в Браила, събранието решава всеки град “да въоръжи по един войвода с няколко способни хора и да ги изпроводи отсреща”. На Болград се отрежда Ф. Тотьо, а Одеса и Кишинев да разчитат на собствени сили¹³.

Явно е обаче, че не само в Одеса и Кишинев, но и в останалите емигрантски центрове българите са оставени сами на себе си. Те се намират в неведение за решенията на Гюргевския революционен комитет, оскъдна и противоречива е информацията им за въстаническата подготовка в страната, ограничена е задачата, която те следва да изпълняват. Опитът на събранието в Браила да изясни някои от тези въпроси, да координира усилията и определи конкретните им задължения завършва не особено резултатно. Свеждането на тяхното участие само до материално подпомагане и предоставяне на цялата останала работа в ръцете на неколцина войводи не оползотворява потенциала на революционните комитети, лишава ги от съдържателна и многопосочна активност. Дори в края на март и началото на април, когато до избухването на въстанието остават броени дни, Болградският комитет не успява да излезе

извън грижата за събиране на повече пари. Тази кампания действително се разраства, в нея са въвлечени и селата. Но до какво тя може да доведе, щом, както пише комитетският деятел Петър Фитов, въстаническата дейност се организира наивно и по детински несериозно, а между войводите цари високомерие и незачитане. И той се позовава на взаимоотношенията между Ф. Тотьо и Т. Велков, но особено критично за нереалните проекти на БРЦК и Хр. Ботев при провокиране на българското въстание през септември 1875 г.¹⁴

Въпреки немалкото проблеми, някои от тях съвсем естествени и неизбежни, болградските революционери съпреживяват атмосферата в българските земи от ранната пролет на 1876 г. “Ний, болградци – съобщава на 26 май 1876 г. членът на революционния комитет Ив. Иванов, – тази година оставихме партиите и са съединихме сички заедно (да) работим за общата работа. Събирахме пари и ги изпращахме в Ибраила до Филипа, също има и неколцина момчета готови за да пушкят. Филип остана от нашия град много доволен, като виде, че младежта у нас зима сериозно участие. И наистина Болград в туй отношение стои сега най-високо от сичките други градове в Румъния”¹⁵. Племенникът на П. Хитов е още по-убедителен. На 4 април 1876 г. Ат. Хитов пише от Болград: “Имам под ръката си 10 ученика, които са от 18 до 22-годишна възраст, седмината са от България, а тримата тукашни. Когато им викна, готови са в огън и във вода [да идат]. Тези ученици са най-първи в цялата гимназия и по учението си, и по доброто си поведение. Заради това ти трябва да ми явиш тогава само когато походът е готов... Време е сега да вдигнете народа, вуйчо, затова не губете време”¹⁶.

Кореспонденцията, която си разменят дейците от Болград със съратниците си в Одеса, Букурещ, Галац, Белград и др., дава, общо взето, представа за въпросите, които се обсъждат, и за решенията, които се предлагат. Между тях, както вече се каза, доминира грижата за събиране на пари и използването им от Ф. Тотьо. Неговите пътувания до Одеса, Кишинев и обратно са отразени в спомените му кратко и доста объркано¹⁷, но едно от последните минавания през Болград ще да е осъществено през първата половина или средата на март 1876 г. Тогава Ф. Тотьо получава от тукашния комитет 1800 франка с условие “да се приготви с няколко момчета и да си иде на мястото тайно, и то със споразумение помежду ви” – пише Р. Атанасов до П. Хитов на 5 април 1876 г.¹⁸ За съгласуване на действията Ф. Тотьо заедно с войводата Желю Чернев посещава след Галац градовете Букурещ, Гюргево, Турну Мъгурели, подготвя се среща между него и П. Хитов в Турну Северин. Тя, както личи от едно по-късно писмо на П. Хитов, не се осъществява¹⁹.

Болградчани не успяват да съберат и необходимите 200 наполеона, за които в края на февруари с. г. Ив. Мумджиев говори като за свършен факт.

Месец и половина по-късно същият комитетски деец донася на Кириак Цанков в Букурещ, че от предвидената сума имат налице само 96 наполеона, които съгласно решението на Браилското събрание са предоставили на Ф. Тотьо. Причината за тази неиздълженост е нормална за българските нрави и в пълна несъвместимост с идиличните констатации на цитирания по-горе комитетски член Ив. Иванов за съединението на болградските българи в името на общата кауза. Тъкмо обратното – богатите и състоятелните отказват да дадат парà, камо ли хиляда, докато не чуят да пукне първата пушка отвъд Дунава. Те, както е известно, не правят това и тогава, когато се чува не самотен ек – когато родната земя е обхваната от жестока и кръвопролитна схватка между поробени и поробители. Пари за освободителното дело жертват единствено хора от средната класа. При това положение и болградските, и букурещките революционери пренасят надеждите си за повече средства към българите в Одеса. Оттам Трифон Панов действително им обещава, при това не само от одеските българи, но и от други места на Русия²⁰. Засега липсват данни, от които да се вижда, че това обещание е изпълнено.

С настъпването на пролетта атмосферата в Болград става все по-гореща и приповдигната. Слуховете за четнически действия в Българско, за подвизите на войводите по Балкана и др. ентусиазират духа на българската младеж, мобилизират усилията на посветените в делото съзаклятници. В такава обстановка започва да излиза в. “Български глас” – израз на настроенията и чувствата, които владеят българското население в Бесарабия. Първият брой на вестника е отпечатан на 17 април 1876 г. под редакцията на опитния печатар и управител преди това на Л.-Каравеловата печатница Киро Тулешков. Той пристига в Болград месец преди това като ръководител на печатницата към тукашната българска гимназия²¹. “Ние предприемаме – пише на 9 април с. г. Иван Иванов, учител в гимназията, член на революционния комитет и отговорен редактор на вестника – да издаваме един български вестник “Български глас”, целта на който ще бъде да защитава българските интереси в Турция и да сее революционни идеи... Нашият вестник следи или е орган за целта на нашите [революционни] комитети”. По-нататък се пояснява, че вестникът не ще напада личности, не ще докача Русия, която за бесарабските българи е истински спасител. При такава насоченост се очаква вестникът да бъде разпространяван сред широк кръг българи в Бесарабия, Крим и Одеса²². Вестникът излиза до 27 август 1877 г., отпечатани са 63 броя, които в съдържателно отношение са пряко продължение на публицистиката на Л. Каравелов и Хр. Ботев.

Междувременно чрез вестника и по много други канали до Болград достига информация за предстоящото избухване на въстанието. В тетрадата-

дневник на Болградския революционен комитет е записано: "Дадоха са на 19. 4. 76 за изпращане на момчетата за в България чрез Михаил Т. Мумджиев 53 франка и 43 бани"²³. Навярно става дума за четниците, които по-късно се нареждат под знамето на Таньо Стоянов. В спомените на цитирания вече Иван Хр. Абрашев се казва: "На 1876 април 24, деветте души тръгнаха от Болград през Измаил и на парахода за Турну Мъгурели, задето ги отправил комитетът до Мишайкова. По кои и какви разпореждания, неизвестно, Таньо изпратил момчетата за Олтеница с парахода, а той със Стефан Заралията отишъл по сухо. ... Като стигнали в Олтеница, разбрали от Таньо, че са дошли в този град, защото щяла да минава една чета от около 100 и 200 души, гдето и наистина намерили много момчета да се готвят за минаване и които били поддържани от тамошния комитет. Разпределителят на комитета бил Чернев. Като наближил денят за минаване на четата, по някакви разпореждания на П. Хитов из Турну Мъгурели момчетата се разпръснали и надеждата за минаване на четата била изгубена. Деветте души, заедно с Таньо, казали, че са дали клетва да минат и дело свършено"²⁴. Този спомен е записан през 1883 г. Четиридесет години по-късно същият поборник допълва: "Първо бяхме в Турну Мъгурели. Там бяхме повикани. Тук очаквахме за дядо Панайот Хитов, на първи май да минем Дунава. Той не дойде. Остана в Сърбия. И Тотьо замина за Русия. Таньо войвода реши да минем Дунава"²⁵. На 16 срещу 17 май (ст. ст.) 1876 г., едновременно с четата на Хр. Ботев, слязла на Козлодуйския бряг, на българска земя, при с. Пожарево, Тутраканско, стъпват и 28-те четници на Таньо Стоянов. Идеята е двете чети да разединят турските сили и подпомогнат въстаническото движение в западната и източната част на Стара планина. По много причини те не успяват да изпълнят предначертанието си.

След излизането на четниците от Болград събитията в града тръгват в ускорен ход. Вестта за избухването на Априлското въстание намира жив отклик сред тукашната младеж, особено между учениците в Болградската гимназия. По-големите от тях, както се вижда и от писмата на Ат. Хитов, чакат с нетърпение първия сигнал, за да се включат във въстаническите действия. Събрани в своя клуб-свърталище, в каквото била превърната халваджийницата на братята Ангел и Георги Стоянови от Панагюрище, те горещо обсъждат новините от Влашко и България и решават тайно да напуснат гимназията. Целта е присъединяване към четата на Хр. Ботев, но за изясняване на обстановката изпращат предварително ученика Върбан Господинов (от Русе) и Ангел Халваджията. От Галац последните съобщават, че време за чакане няма, въстанието е в разгара си и че те тръгват, тъй като има опасност румънското правителство да осуети преминаването на четата. Поради тази

забързаност, в четата на Хр. Ботев остават само двамата пратеници от Болград – Върбан Господинов и Ангел Стоянов. Те са и едни от първите жертви – падат убити в битката на Милин камък. Третият болградчанин – Михаил Каназирски, тръгва с Хр. Ботев от Букурещ²⁶.

Останалите в Болград ученици, след като разбират, че не ще могат да се включат в българските чети в Румъния, решават да тръгнат за Сърбия. "Решено и изпълнено – разказва Вл. Дякович, ученик по това време в Болградската гимназия, – сутринта на 5 май 1876 г., току що зората пукнала и славеите я поздравили със своите трели из шумулаците на училищната градина нашите бунтовници се измъкват един по един и вземат пътя към селото Курчий. Гимназията осъмна току-речи с половината си ученици; останалата половина бе забегнала, горните класове се изпразниха. Понеже в средата на тия бунтовници имаше и съвсем малолетни, 14–15-годишни момчета, от една страна, и понеже подобно едно масово забягване на ученици, за да постъпят в редовете на бунтовниците срещу сюзеренната държава, поставяше гимназията пред властта, неособено добре разположена спрямо българите, в едно твърде деликатно положение, от друга страна, – то изпрати се учителя Иван х. Иванов за застигане и повърне бегълците. По-голямата част наистина биде повърната, но отсетне, когато се приключи учебната година на Петровден, те отново заминаха и влязоха в състава на българските чети, от които се формира "Руско-българската доброволческа бригада"²⁷. Този епизод се коментира и в писмото на учителя Павел Тодоров (Теодорович) от 17 май 1876 г. до К. Цанков в Букурещ. В него се търси съдействие учениците да бъдат върнати, ако се намират там или в друг някой румънски град, тъй като това им деяние причинява голяма вреда на училището. Пояснява се, че липсващите ученици, "отишли, за да се съединят с въстаниците", са 8, от които 6 "отсрещни" (т. е. от Българско) и 2-ма – Стефан Славов и Александър Каназирски, са тукашни. Четирима от "отсрещните" вече се върнали и следват в училището²⁸.

От разказа на Вл. Дякович става ясно, че начело на групата забегнали ученици стоят двамата болградски ученици. Първият от тях – Ст. Славов, родом от с. Ташбунар, интелигентен момък и отличен ученик, е душата на ученическия кръжец и се ползва с всеобща любов и уважение на ученици и учители. Той взема участие в българските доброволчески отряди в Сръбско-турската война и в редиците на българските опълченци през Освободителната война. Пада убит на Шипка. Ал. Каназирски също участва в двете войни, след което се дипломира в Болградската гимназия и завършва Юридическия факултет на Одеския университет. По-късно е адвокат и обществен деец в България²⁹.

Както се вижда, събитията от края на 1875 г. и началото на 1876 г. намират жив отклик сред българите в Болград. Начело на въстаническата подготовка застават група младежи, обединени и направлявани от силен, енергичен и авторитетен революционен комитет. Някои от неговите членове, като Иван Атанасов, Димитър М. Ямболов и др., са учители в местната гимназия; други – служители в администрацията или търговци и занаятчии от средна и дребна ръка. Важно място между комитетските дейци заема Олимпий Панов. Роден в с. Кайраклий (1852 г.), той се учи в болградското училище, а през 1868 – 1874 г. продължава в техническото училище в Букурещ. Там се включва в делата на революционната емиграция и през пролетта на 1872 г. е избран в състава на БРЦК. През май 1874 г. О. Панов завършва училището и се връща в Болград, където започва да работи. Голямата съпричастност към живота на революционната организация го извежда през същата 1874 г. отново в БРЦК, където е включен заедно с Л. Каравелов, Хр. Ботев, К. Цанков и Т. Пеев. О. Панов остава в Болград до март 1875 г., а според едно негово писмо през ноември с. г. постъпва в Инженерната школа по строителство на шосета и мостове в Париж³⁰. Както и в Румъния, учението му във Франция е със средства на българската община в Болград. Те се оказват не само недостатъчни, но се получават и крайно нередовно. По тази причина, и особено след като узнава за избухването на Априлското въстание, той преустановява следването си и се връща в Румъния. Въстаническите приготовления обаче, от които живо се интересува в Париж, се оказват отминал етап, защото когато стъпва на румънска земя, въстанието вече е потушено³¹.

Участието на одеските българи в революционните съзаклания на емиграцията датира от началото на 60-те години на XIX в., когато Николай М. Тошков и неколцина негови съмишленици са приобщени към освободителните планове на Георги С. Раковски³². Но подготовката на Априлското въстание може да се свърже главно със създаването на български революционен комитет – в повечето документи е наречен “българска дружина”, другаде, през есента на 1875 г. – “българско Одеско дружество”. Във възвание от 15 ноември с. г., като се анализират събитията на Балканите, предизвикали Източната криза, се отбелязва: “Заради това тука, в Одеса, чистите родолюбиви българи, които желаят искрено освобождението на бедния ни народ, сме образували българска дружина, която си тури за цел да изпрати господина Филип Тотю, воеводата наш с неколцина офицера за в България, който трябва да изпълни възложената му мисия”³³. Мисията на прославения войвода, както и поводът за образуването на “българската дружина” в Одеса, са провокирани от подготовката и избухването на въстание в българските земи през септември 1875 г. Начело на комитета застава бъл-

гарският търговец Спиро Стоманияков, но най-дейната личност е студентът по математика в Одеския университет Васил Василев. Той е роден в Болград, по време на следването е живата връзка между дейците в Одеса, Болград и Букурещ, от есента на 1876 г. е учител в родния си град, а след Освобождението е дългогодишен преподавател във Военното училище в София³⁴.

В късната есен и през зимата на 1875 г. комитетът разширява дейността си и установява връзки с емигрантските центрове във Влашко и Молдова. Едно писмо на Т. Пеев от 20 януари 1876 г., като потвърждава създаването от българските младежи в Одеса на “дружината”, пояснява, че досега са събрани повече от 500 рубли. “Има надежда – се казва там – до три месеца да събере още 1000 рубли. Събраните досега пари дружината е разнесла поради Филипа и някого си офицерина Пармакова, които е пратила във Влашко с мисия да съставят революционни комитети между тамошните българи”. По-нататък се изразява съмнение в успеха на мисията, особено между “старите” в Румъния, защото не е подкрепена от българските първенци в Одеса, които при все това “не са отказали някои малки помощи от своя страна на дружината”³⁵. По същото време К. Цанков уведомява от Букурещ одеските българи за подготвяното въстание, настоява за съгласуване на действията с техни авторитетни представители и за изясняване при какви условия може да се получи оръжие от Русия: “Дават ли компетентните кръгове оръжие, под какви условия и от де трябва то или може то да се прехвърля?... Може ли това оръжие да са принесе направо и от Русия в България по Черно море?”³⁶. В разменената кореспонденция между К. Цанков и В. Василев отново се акцентува върху необходимостта от привличането на състоятелните българи за каузата на освобождението³⁷.

В началото на 1876 г. делата на Одеския комитет придобиват все по-конкретен и целенасочен характер. Силен импулс в тази насока дава пристигането в Одеса на популярния и уважаван от българите в Южна Русия Тодор Тодоров Велков. Той е роден в Шумен, участва като доброволец в Кримската война, след която се установява в Бесарабия. През 1861 г. е един от главните организатори за привеждането на бесарабските българи в Приазовския край, където и той се заселва³⁸. Готов отново да се посвети на революционната борба, на 18 януари 1876 г. той пристига в Одеса с известието, че кримските българи съчувстват на освободителната идея и са в състояние да помогнат със значително количество пари. За целта е необходимо представител на Одеската дружина да обходи техните селища, да им представи работата и насърчи българите в желанието да бъдат полезни. Тази задача е възложена на В. Василев, който на 22 януари с. г. тръгва за Севастопол³⁹.

С препоръката на полк. Иван п. К. Кишелски, в Севастопол В. Василев се среща с полк. Раевски, с когото има интересен и съдържателен разговор за действията на българските войводи и за плана, който те трябва да следват. Сам полк. Раевски съставя такъв план, като написва и две писма – до командващия войските в Одеския военен окръг ген. В. С. Семяка и неговия началник-щаб ген. Горемикин. В писмата се настоява за нова политика и отношение към поробените българи, които досега са били премного мамени от руските власти. Предвид събитията на Балканите и благоприятната обстановка за освобождението на българския народ полк. Раевски счита, че помощта на Русия може да се изрази в предоставяне: 1) на пари, 2) на оръжие и 3) на подготовка на български младежи в руски казарми и военни училища⁴⁰.

На фона на съдържаната официална политика на руското правителство, тази благосклонност и съучастие на руския полковник не може да не впечатлява. Всъщност той е изразител на славянофилството, чиито позиции в този момент заемат важно място в руския политически живот, в това число и в императорския двор. Под патронажа на влиятелни фактори славянофилите оказват сериозна морална и материална помощ на въстаниците в Босна и Херцеговина, на сърбите в избухналия конфликт с Османската империя, както и на българите след кървавото потушаване на Априлското въстание.

След Севастопол В. Василев посещава гр. Бердянск, среща се с много български старейшини от Приазовието, които му дават щедри обещания и надежди. Нещата отново се свеждат до намиране на повече пари, с каквито Одеската дружина не разполага и без които не може да бъде въоръжен нито един четник. Нежеланието на богатите да помогнат и тяхното оправдание – нека се започне, пък тогава ще дадат, В. Василев с основание контрира – а с какво да се започне? Тук авторът на писмото дава интересно описание на възможностите на Одеската дружина: “Нашата дружина е едно малко и бедно учреждение, без устав и без официален характер, защото тук строго се воспрепятстват подобни учреждения, но и няма нужда от устава и въобще формалности, тъй като всеки от нас действа искрено и добросъвестно, повече отколкото може даже. Всеки по силите си внася определено количество пари ката месец. Ний сме твърде малко българи в Одеса, заради това от нас помощта е твърде малка. Досега колкото сме събрали, изхарчили сме ги по необходимите разноски, които ставаха за изпращането на различни личности по общите работи, тъй също и за поддържане на разни избягали из Турско българи”⁴¹. Макар от тези редове да не става ясно кои и колко са членовете на дружината, нито какъв членски внос плащат и каква работа вършат, едно е безспорно – налице е революционен комитет, приблизително като Болградския, чиято основна задача е събирането на пари и подготовката на

въоръжена чета. За разлика обаче от Болград, тук отрано се освобождават от илюзията, че Ф. Тотьо и неговите хайдушки пози ще решат проблемите им. Вярно е, че той успява да изразходи немалко техни средства, но своевременната поява на Тодор Велков дава много по-прагматична насоченост на комитетската дейност. Наскоро след пристигането си в Одеса Т. Велков се заема с подготовката на въоръжена чета. Изглежда, една от първите му грижи е да намери заместник, помощник-войвода, който да поеме ръководството на дружината по време на предстоящото му отсъствие от града. Незнайно защо, той се обръща най-напред към българина Жейно Жейнов, по това време работник във вагоностроителния и чугунолеярния завод в Петербург. Тази загадъчна личност засега е почти непозната и писмото от 10 февруари 1876 г. до Т. Велков в Одеса е кажи-речи единственият знак за нейното съществуване. В писмото се обяснява защо още не е тръгнал от руската столица – главно поради липсата на пари, но не по-маловажно – и заради отсъствието на каквато и да било информация за това какво е положението в българските земи, какви са намеренията на емиграцията и каква е целта на четата, която Т. Велков организира. Към него той отправя цял куп въпроси – имат ли средства, колко души са, кога ще тръгнат, откъде ще минат и т. н. В заключение авторът повтаря, че докато не получи точни сведения и отговори на въпросите, които поставя, малко може да се разчита на него, в противен случай нека бъде отписан от числото на четниците. И още една многозначителна забележка на Ж. Жейнов в края на писмото – делото да не бъде както в 1867 г., когато загиват мнозина герои, без да получат каквато и да било подкрепа от другаде⁴².

Навярно отговор до Петербург на гореразгледаното писмо не е изпратен, тъй като на 23 февруари 1876 г. Т. Велков заминава за Румъния и от там за българските земи. Напушайки Одеса, войводата оставя на българската дружина в града писмо, с което упълномощава Никола Дончов (Войновски), по-сетнешния военен предводител на Ботевата чета, да го замества, докато отсъства. В това писмо, което носи дата 24 февруари 1876 г., са посочени условията, които следва да бъдат спазвани от неговия заместник и от четниците: да приема идващите от други места младежи, да не позволява разпиляването им извън Одеса, на четниците да се внушава да живеят честно, прилично, във взаимно разбирателство и икономия, по-малко да безпокоят дружеството и да се грижат за набавяне на оръжие и други бойни потреби⁴³.

Едновременно с Т. Велков за Румъния заминава още един емисар на Одеската дружинка – Трифон Панов, студент в Одеския университет. Мисията, която му се възлага – да съдейства за обединяване на революционните комитети в емиграция и изграждане на единен ръководен център, завършва

със събранието в Браила на 6 март 1876 г.⁴⁴ На Тр. Панов се разчита да изясни и една твърде специфична ситуация. Отнася се за идеята на някои български емигранти в Сърбия да се търси материалната подкрепа за освободителното дело на сръбското правителство. На 26 февруари 1876 г. настоятелите на българската дружина в Браила изпращат отговор на писмо от 15 февруари с. г. на Цеко Петков, Симо Соколов и Тодор Томич в Белград. Какво е съдържанието на писмото от Белград, е неизвестно, но в отговора от Браила се пояснява, че българите в Румъния не стоят безучастни, съставени са дружини в Браила, Болград, Гюргево, Одеса и Кишинев, предстои създаването и на други места. Но оскъдицата на материални средства поражда сериозни затруднения, които биха могли да бъдат превъзможнати с подкрепата на правителство на едноплеменен нам народ. Такова правителство е сръбското и в този смисъл браилчани подкрепят предложението от Белград за подписване на споразумение. Нещо повече, за целта те са писали в Одеса, същото ще направят и към болградската, кишиневската и други дружини⁴⁵.

Идеята за съюз със Сърбия и обявяване от нейна страна на война на Османската империя в съчетание с вътрешно организиране и надигане на българите връща тактиката на революционно-освободителната борба към времето на Г. С. Раковски, т. е. най-малко с 10–15 години назад. Тя поставя българската кауза в зависимост от чужди интереси, в случая от сръбските. В това отношение близкото минало съдържа достатъчно горчиви поуки, които задължават българите към много по-голяма предпазливост и резервираност. Отрадно е, че представителят на Одеския комитет е наясно по тези въпроси. След събранието в Браила той е задължен от участниците в него да посети Букурещ и изясни причините за неучастието на българите от румънската столица на това събрание. Тук Тр. Панов е поканен да участва в една среща, очевидно предварително замислена и подготвена, на която присъстват Л. Каравелов, К. Цанков, Тр. Панов и П. Калянджи от Кишинев, а от сръбска страна Й. Драгашевич, полковник и преподавател в сръбската военна академия, Ж. Живанович и Н. Спасич. Според подробния отчет на Т. Панов полк. Й. Драгашевич произнася слово, издържано напълно в духа на сръбския национализъм, т. е. сърбите са свободен народ, имат военни мъже, силна армия и голямо въоръжение, докато българите, като по-малко опитни и юначни, трябва да се съберат в Сърбия и се поставят под сръбска команда и знаме. Освен това българските комитети трябва да внесат на сръбското правителство 100–150 хиляди дуката, с които да им бъде купено оръжие.

След като Л. Каравелов и К. Цанков си замълчават, отговор на сърбите дава Тр. Панов. Той заявява, че от балканските народи българите са най-жестоко потъпкани, но те вече са пробудени, те се готвят за въстание и са успели да купят и внесат от чужбина немалко оръжие, друго сами си приготвят.

Безспорно българските комитети съзнават, че това оръжие не е достатъчно, докато не стане поне 10 000 пушки; нуждаят се от братска помощ, но не такава, каквато досега са получавали и която навява черни мисли и тъжни спомени. Българите желаят да вдигнат въстание в центъра на страната, да се бият под предводителството на своите войводи и под собствено знаме, макар да съзнават, че силите им едва ли ще бъдат достатъчни, дори с подкрепата на Сърбия, да освободят страната. Дискусията, в която се включва и кишиневският представител П. Калянджи, се води темпераментно и продължително. Намесва се и Ж. Живанович, който отново повтаря, че българите могат да се освободят единствено с помощта на Сърбия, докато Румъния, а още повече Русия, целят завладяването и покоряването на българския народ.

По време на целия разговор Л. Каравелов остава мълчалив и безучастен. На следващия ден Тр. Панов се среща с Евлоги Георгиев, от когото узнава, че сръбските представители са били и при него, но той ги отправя с извинението, че не е упълномощен от никого за такива преговори. Още по-малко би предоставил на Сърбия исканите 50–100 хиляди дуката, тъй като не вярва, че сериозен конфликт между нея и Османската империя е възможен, а още по-малко резултатен за българското освобождение. Тази интересна информация за българо-сръбските отношения в навечерието на Априлското въстание узнаваме от обширното писмо на Тр. Панов до българския комитет в Одеса от 15 март 1876 г.⁴⁶

Докато Тр. Панов се намира в Румъния, Т. Велков, другият одески представител, се среща в Букурещ с Д. Ценович и други дейци, а след това преминава р. Дунав. По него се изпратени, ако съдим от едно писмо на Хараламп Кишелски, наставления за българите – вероятно се отнася за труда на брат му Ив. п. К. Кишелски “Ръководство за успешен бой с турците”, първата българска книга на военна тема, писмо за състоянието на българското освободително дело и петиция до султана с приложение на тема злоупотребленията на турската власт в българските земи, копия от която трябвало да се подадат до всички посланици в Цариград⁴⁷. Хар. Кишелски, който по това време учи в Одеса, е осведомен покрай брат си, полковник в руската армия, за подготовката на предстоящото въстание, а възможно е да членува и в Одеския революционен комитет. По-важно е обаче да се проследи маршрутът на войводата Тодор Т. Велков.

След минаването в България той посещава Русе, Силистра, Тулча, Добрич, Балчик, Шумен и Варна. На 21 март 1876 г. изпраща от последния град писмо, чието съдържание е неколкократно анализирано в научната литература⁴⁸. Без да повтарям казаното, ще отбележа само, че то разкрива в иносказателен стил състоянието на въстаническата готовност в Северо-

източна България и по Черноморието. Тодор Твърдински, псевдоним на Т. Велков, намира това състояние за удовлетворително⁴⁹. Тази информация е особено важна за одеските съзаклятници с оглед района на действие, където тяхната чета предстои да действа. Българското Черноморие е стратегическа цел на тази бойна дружина. Тя е заложена при нейното организиране, формулирана е като посока и след избухването на въстанието. “Един силен отряд от поне 1000 души и снабден с няколко планински оръдия трябва да тръгне от Южна Русия по море и да дебаркира при полите на Стара планина” – пише на 30 април 1876 г. К. Цанков от Букурещ до ген. М. Черняев в Белград⁵⁰. За съжаление, дружината на Т. Велков изобщо не тръгва за България.

Причините за този отказ са неясни, но може да се предположи, че влияние за това оказва преждевременното избухване на въстанието, вестта за което пристига в Одеса сравнително късно. Показателен в този смисъл е фактът, че дори на 31 май с. г., когато разгромът на въстанието е безспорен, одеските българи се интересуват как и по какъв начин може да се установи връзка с въстаниците. За тях те събират пари, а двама представители на одеската дружина заминават за Петербург със задача да намерят оръжие⁵¹. Освен това се разпиляват навярно и част от четниците, повечето курсанти в руски военни училища и учещи се в Одески учебни заведения. Някои от тях влизат в четата на Хр. Ботев, други доста по-рано тръгват по пътеките на априлските апостоли⁵². Вместо към черноморския бряг и оттам към въстаналите райони, дружината на Т. Велков потегля през юни с. г. за Сърбия и през следващите месеци взема дейно участие в Сръбско-турската война.

Въстаническата подготовка намира известно отражение и между българите в Кишинев. Тя се направлява от революционната дружина, създадена от Хр. Ботев при пребиваването му тук в края на август и началото на септември 1875 г. В тези дни той посещава Болград и Одеса и заедно с придружаващия го Ф. Тотьо води разговори с българи – офицери в руската армия по повод замисленото за есента на с. г. въстание⁵³. Това въстание, както е известно, има локален характер и бързо е потушено, а подготовката за следващото, свързана с апостолите на Гюргевския комитет, достига до Кишинев като далечно ехо. Откъслечна и несигурна ще да е информацията, която донася представителят на кишиневската дружина Павел Калянджи от разговорите в Браила на 6 март 1876 г. и в Букурещ през следващите дни⁵⁴. Едва ли нещо съществено ще да са узнали кишиневските българи и от Хр. Ботев при предполагаемото му посещение в Русия в началото на март с. г., тъй като той самият не е бил добре осведомен за състоянието на въстаническите приготовления.

Срещата в Браила на представителите на революционните комитети на емигрантите отреща на българите в Кишинев правото сами да изберат формата и начина на участие в предстоящите събития. Но тук, както и в Болград, твърде много се разчита на Ф. Тотьо. Неговото съдействие търси и Иван Ст. Иванов, брат на П. Калянджи и влиятелен българин в руската администрация, значително дистанциран от тайните комитети. В отговор на негово писмо до Т. Пеев на 25 март 1876 г. Ф. Тотьо заминава за Кишинев⁵⁵. Най-много обаче се разчита на авторитета на Иван Ст. Иванов сред българите – офицери в руската армия⁵⁶. По това време те влизат в състава на няколко полка, разквартировани в Кишинев, Бендер, Тираспол, Одеса и Николаев⁵⁷.

Интересни данни за тези българи дава едно тяхно обръщение към съотечествениците им, в което се заявява, че целта им – усвояване на бойното изкуство и завършване на военното училище – е постигната и те с нетърпение очакват часа, когато ще могат да бъдат полезни на родината си. Узнавайки за подготвяното въстание и в желанието си да научат повече подробности, те изпращат като емисар в Румъния П. Калянджи. Обръщението е подписано, освен от П. Калянджи, от 10 българи, офицери в Кишиневския гарнизон, а именно: Аврам Ив. Гуджев, Стефан Ив. Кисов, Данаил Николаев, Петър Ст. Стоянов, Найден П. Папанинов, Михаил Ив. Тепавски, Димитър Филов, Пенчо Шиваров, Сава Муткуров и кап. Райчо Николов. С изключение на последния, почти всички са завършили Одеското пехотно училище и към 1876 г. служат в 54-ти пехотен Мински полк, разположен в Кишинев. Според Ив. Забунов те влизат в състава на българската дружина в града, а някои участват в Априлското въстание и след това в Сръбско-турската война⁵⁸. Косвено свидетелство за това представлява и писмото на Ив. Ст. Иванов до И. С. Аксаков от 19 април 1876 г., в което той съобщава за покупката на оръжие и за изпращането на юг на неколцина българи-офицери “для поправления своего здоровья”, като на всеки от тях са дадени по 100 рубли за път⁵⁹.

Основна фигура между участниците в Кишиневската дружина е българинът Павел Калянджи (Павел Цанев Калянджиев, 1838–1890 г.). Той е доброволец в Кримската война, завършва Ришельовския лицей в Одеса и дълги години е учител и училищен надзирател в Комрат и в български села в Бесарабия. Автор е на учебници и учебни помагала. Поддържа тесни връзки с Г. С. Раковски и други дейци на революционноосвободителните борби. В края на април 1876 г. се отправя за Букурещ и заедно с К. Цанков свикват на 1 май събрание за възобновяването на Българското челолюбиво настоятелство. П. Калянджи внася първата и най-значителна сума от 430 наполеона, или 5000 франка, в касата на новата организация, която няколко дни по-късно е предадена на Хр. Ботев за въоръжаване на четата му⁶⁰. Той е

между организаторите на доброволческото движение за участие в Сръбско-турската война и за защита на страдалците от въстанието.

Потушаването на Априлското въстание и хилядите жертви, дадени във въстаническите райони, предизвикват съчувствие и искрена солидарност сред българските преселници в Молдова и Южна Русия. През втората половина на юли 1876 г. в Болград са учредени мъжко и женско благотворително общество за оказване помощ на страдащите сънародници. След събирането по този повод е открита подписка за събиране на парични дарения. В касата на дружеството влизат стотици франкове, като подписката продължава и през следващите дни. Подобни общества са основани в селата Шикирли-Китай, Долукьой, Вайсал, Конгас, Кайраклий, Каракурт, Чешмекьой и др.⁶¹ В обръщението на Кишиневското общество се казва: "Проникнато от дълбоко братско състрадание към нещастната съдба на бедстващите наши братя, Кишиневското българско общество се обръща с покорна молба за по-голяма помощ в полза на жертвите на турския фанатизъм към всички без изключение лица, чиито сърца са неравнодушни към тежките бедствия на югоизточните славяни, пет столетия страдащи под позорното иго". По-нататък се посочва, че парични и всякакви други пожертвования могат да се предават на председателя на българското общество Иван Степанович Иванов, както и на лицата С. Г. Тарапанов, С. Н. Балабан, И. Г. Зверев и др.⁶²

В акцията за подпомагане на българите се включва и населението на Комрат. По инициатива на мировия съдия А. Н. Диана е съставен кръжок за събиране на пожертвования от Комратски, Чадър-Лунгски и Чийшийски район. Всред даренията от селата Бешалма, Томае, Терапонтиевка са записани крини пшеница, ечемик, плат, дрехи, бельо и др. Между дарителите са имената на двама евреи⁶³. Със съжаление се изтъква, че изключение от поведението на съплеменниците са жителите, говорещи турски и наричащи се гагаузи⁶⁴.

Трогателно е писмото, което изпращат българите от с. Ивановка и околните села на Акермански уезд. "Считаме за дълг да заявим, че в 10-те незначителни български селища, съставляващи Ивановската волост [т. е. община] е събрано досега в полза на жертвите на въстанието 1209 рубли и 76 копейки. Отделно по селища те са постъпили така: с. Ивановка 118 рубли и 66 копейки, с. Саталык-хаджи 70 рубли, с. Чийший 160 рубли и 10 копейки, с. Ново-Троян 170 рубли, с. Димитровка 147 рубли, с. Исерлий 86 рубли, с. Дюлжен 112 рубли, с. Чумлекьой 132 рубли, с. Купаран 84 рубли и с. Девлет-агач – 130 р." Събраните средства са отправени чрез Акерманската земска управа до комитета в Кишинев, като не е пропуснато да се изтъкне, че в числото на жертвователите е и д. певец на Ивановската енорийска църква, който внесъл пълната си заплата за юли, или всичко 16 рубли и 66 копейки⁶⁵.

Информацията, която съдържат съвременните документи и материали, и която тук беше подробно изложена и анализирана, дава основание за няколко основни извода:

Първо, въстаническата подготовка на българското население в Бесарабия и Южна Русия се осъществява предимно чрез тайните революционни комитети в Болград, Одеса и Кишинев. Макар да са отбелязвани най-често като "български дружини", по своя организационен строеж и функции те малко се отличават от структурата и дейността на революционните комитети в българските земи. Изключение е може би само степента на конспиративност и акцентуването върху финансовото обезпечаване на въоръжената борба. Но това е обяснимо с оглед по-либералния режим в румънската държава и по-големите материални възможности на българите в Южна Русия.

Активизирането на комитетската дейност след избухването на Източната криза се изразява не само в събирането на повече средства, но и в разширяване социалната база на освободителното дело. В комитетските съзаклятия, доминирани от млади и борчески люде, са привлечени учители, студенти, ученици, българи офицери в руската армия и др. На тях се разчита твърде много, те са движещата сила в патриотичния порив, който облъхва българската емиграция през пролетта на 1876 г. "От начало още се зарадвах, когато видях, че одеските българи зимат сега участие и дават инициатива в народните работи" – пише на 16 април 1876 г. К. Цанков до В. Василев⁶⁶. В писмо до същия получател Ив. Иванов съобщава от Болград: "Много останах задоволен, че наченатото от нас си можал да го разпространиш и увеличиш. Това е длъжността на сякоя българин. Знаем сичко, що вършиш там, и много се радвам за това. Дори сичкити Влашки българи много се зарадваха, като чуха, че българите в Росия и в тъй да речем в Крим имат сериозно участие в общата работа – подготовка за революция"⁶⁷. Тези редове се отнасят за мисията на В. Василев в Таврическа губерния през втората половина на януари 1876 г. и по-сетнешната му революционна дейност. До него е адресирано и писмото от същата дата (26 март 1876 г.) на П. Фитов от Болград, в което той споделя готовността на съгражданите си, които "чакат освобождението и да са прибират в милото си отечество, защото са наситиха на тази пуста пущина да са мъчат напрасно"⁶⁸. Васил Василев е между най-активните дейци, но той не е единствен във въстаническата подготовка през 1876 г. Заедно с него в революционните комитети се изявяват ученици и студенти като Ат. Хитов, Ст. Славов, М. Кралимарков и мн. др., наред с улегнали и заможни хора, каквито са Петър Фитов, Тодор Велков, Павел Калянджи и др.

На **второ** място трябва да се отбележи, че революционната организация на българите в Бесарабия и Южна Русия, въпреки усилията на отделни

комитети за съгласуване и единодействие, остава разпокъсана и обезглавена, лишена от единен център за координация и ръководство на въоръжената борба. Това е един от сериозните недостатъци в подготовката на Априлското въстание. Той е несъмнено следствие от тежката и продължителна криза в БРЦК, от неумението на революционната емиграция да се сплоти и подчини в името на голямата национална цел – освобождението, от липсата на авторитетни и всепризнати ръководители, от подценяването на този пункт в работата на Гюргевския комитет.

Когато четем десетките писма, разменени между съвременници и участници в освободителната борба, неволно се изумяваме от неударжимата и всепроникваща сила на революционната идея, която не съумяват да ограничат и опазят никакви клетви, тайни комитети или държавни органи. Тя се движи по сложни и неведоми пътища, прониква навсякъде и успява да завладее неимоверно много хора. Заедно с това не може да не се признае, че тя действително е повече идея, без необходимото конкретно съдържание и прагматична посока, поради което е и недостатъчно резултатна. Откъснати в немалка степен от пряката въстаническа подготовка в страната, комитетските дейци в Болград, Одеса и Кишинев са в неведение и за реалното състояние на делата в Румъния. “Ний нищо не знаем, що се върши във Влашко – пише на 26 февруари 1876 г. В. Василев до К. Цанков. – Никой не пише нещо определено. Сторете, моля ви, тоя труд и ни напишете какво имате предвид и що мислите да правите”⁶⁹. Този повик, многократно повтарян и от други места, едва ли трябва да се абсолютизира, но той говори достатъчно красноречиво за състоянието на духовете в средите на българската емиграция.

Наистина през следващите дни и седмици контактите между революционните комитети в Румъния и Южна Русия зачестяват, което обаче не компенсира отсъствието на стегната организация и централизирано ръководство на освободителното движение. Поради това навярно се наблюдава и неоправданото и доста продължително предоверяване към популярния хайдушки войвода Филип Тотю. В емоционален план култът към неговата личност е лесно обясним, но практическите резултати от пребиваването и финансирането на гръмките му обещания са съвсем минимални.

На трето място, трябва да се подчертаят позитивните последици от въстаническата подготовка, извършена от комитетите в Болград, Одеса и Кишинев. Организирането на четата на Т. Велков в Одеса, издръжката на голяма група четници, които образуват впоследствие ядрото на Таньо-Стояновата дружина, събирането и предоставянето за нуждите на въстаническото дело на значителни парични средства са преките и непосредствени резултати

от комитетската дейност през зимата и ранната пролет на 1876 г. Това не е маловажно, като се имат предвид условията, при които тази дейност се осъществява – от една страна, твърде неблагоприятни за статута на Румъния като сюзеренна държава, и от друга, коренно противоположни на интересите на официална Русия. Тук не бива да се пропускат и косвените следствия, които намират израз в създаването на атмосфера и готовност за участие в освободителните акции през идните месеци. Силното присъствие на бесарабските българи в доброволческите бригади на Сръбско-турската война, а след нея – и в редиците на Българското опълчение и в Руско-турската война, са убедително доказателство в този смисъл.

Въпреки отрицателното въздействие на редица фактори от обективно и субективно естество, българското население в Бесарабия и Южна Русия има съществен принос в подготовката и развитието на Априлското въстание през 1876 г. Това свидетелства за крепкото национално самосъзнание и политическата зрялост на българската емиграция, която живее със съдбата на своята прародина и с каузата на нейното освобождение от османско иго.

БЕЛЕЖКИ

¹ Бурмов, А. Български Революционен Централен Комитет. – В: Избрани произведения. Т. III, С., 1976, с. 62 и сл.

² Бошнаков, Н. Необнародвани документи за дейността на българския революционен комитет в град Болград – Бесарабия. – Известия на музеите в Северозападна България. Т. II, 1978, 212–214; Дякович, Вл. Българска Бесарабия, историко-етнографски очерк. С., 1918, с. 168.

³ Бошнаков, Н. Цит. съч., с. 216.

⁴ Стоянов, З. Христо Ботев, опит за биография. С., 1976, с. 226.

⁵ Бошнаков, Н. Цит. съч., 215–218.

⁶ Илиев, Б. Документи за четата на Таньо Стоянов и за някои участници в нея. – Известия на държавните архиви, 33, 1977, 179–180.

⁷ Страшимиров, Д. Т. Архив на Възраждането. Т. I, С., 1908, с. 429.

⁸ Илиев, Б. Четата на Таньо войвода. Втората чета в помощ на Априлското въстание през 1876 г. С., 1976, с. 62 и сл.

⁹ Страшимиров, Д. Т. Цит. съч., с. 429.

¹⁰ Титоров, Й. Българите в Бесарабия. С., 1905, с. 207.

¹¹ Априлското въстание 1876 г. Сборник от документи. Т. I, С., 1954, 118–119.

¹² Пак там, с. 115.

¹³ Пак там, 165–166.

- ¹⁴ Бошнаков, Н. Цит. съч., 219–220.
¹⁵ Пак там, 220–221.
¹⁶ *Априлското въстание 1876 г. ...*, Т. I, с. 195.
¹⁷ Симидов, Ф. Прочутият Филип Тотю войвода. С., 1972, 349–350.
¹⁸ *Априлското въстание 1876 г. ...*, Т. I, с. 196, 201; Стоянов, З. Цит. съч., 253–254.
¹⁹ *Априлското въстание...*, Т. I, 254–255.
²⁰ Пак там, с. 206, 234–235.
²¹ Боршукон, Г. История на българската журналистика, 1844–1885. С., 1976, 385–386.
²² Бошнаков, Н. По въпроса за характера на вестник “Български глас”. – *Истор. преглед*, 1966, 2, с. 111; Титоров, Й. Цит. съч., с. 204.
²³ Бошнаков, Н. Необнародвани документи..., с. 215.
²⁴ Илиев, Б. Документи за четата на Т. Стоянов..., с. 180.
²⁵ Пак там, с. 183.
²⁶ Стоянов, З. Цит. съч., с. 353; Дякович, Вл. Цит. съч., 173–174.
²⁷ Пак там, с. 174.
²⁸ *Априлското въстание...*, Т. I, 403–404.
²⁹ Дякович, Вл. Цит. съч., с. 175.
³⁰ *Априлското въстание...*, Т. I, с. 207.
³¹ Дякович, Вл. Цит. съч., 165–168; Улунян, А. А. Деятели българского национально-освободительного движения XVIII–XIX вв. Т. II, Москва, 1996, 90–91 и посочените там източници.
³² Тонев, В. Николай М. Тошков и освободителните борби през Възраждането. – В: *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*. Том пети. В. Търново, 1996, 287–308.
³³ Цит. по Генчев, Н. Одеското българско настоятелство. – ГСУ–ФИФ. Т. 55, кн. III, 1970, с. 206.
³⁴ Титоров, Й. Цит. съч., с. 206.
³⁵ *Априлското въстание...*, Т. I, 77–78.
³⁶ Бошнаков, Н. Писма на Киряк Цанков за подготовката на Априлското въстание. – *Музеи и паметници на културата*, 3, 1966, с. 11.
³⁷ Пак там, с. 10.
³⁸ Тонев, В. Войводата Тодор Тодоров Велков. – В: *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*. Том четвърти. В. Търново, 1995, 187–302.
³⁹ *Априлското въстание...*, Т. I, с. 108.
⁴⁰ Пак там, с. 109.
⁴¹ Пак там.
⁴² Пак там, с. 96.
⁴³ Бошнаков, Н. Необнародвани документи за българската революционна емиграция в Румъния и Русия. – *Музеи и паметници на културата*, 1978, 1, с. 29.
⁴⁴ *Априлското въстание...*, Т. I, с. 107, 151, 165–166.
⁴⁵ Пак там, 110–111.
⁴⁶ Пак там, 151–155.

- ⁴⁷ Пак там, 139–140.
⁴⁸ Тонев, В. Войводата Тодор Т. Велков..., 194–195.
⁴⁹ *Априлското въстание...*, Т. I, 174–175.
⁵⁰ Пак там, 312–313.
⁵¹ Пак там, 470–471.
⁵² Пак там, с. 182, 233.
⁵³ Забунов, И. Д. Българите юга России и национальное болгарское возрождение в 50–70-е гг. XIX в., Кишинев, 1984, 88–91.
⁵⁴ *Априлско въстание...*, Т. I, 152–154, 165.
⁵⁵ Пак там, с. 180.
⁵⁶ Пак там, с. 233.
⁵⁷ Генев, Ц. Приносът на военните специалисти в Априлското въстание. – *Армейски комунист*, 1976, 3, с. 59.
⁵⁸ Забунов, И. Цит. съч., 92–96.
⁵⁹ *Освобождение Болгарии от турецкого иго*. Т. I, М., 1961, с. 201.
⁶⁰ Бурмов, А. Към историята на руско-българските връзки през 1876 г. – В: *Избрани произведения*. Т. III, С., 1976, 249–253.
⁶¹ Титоров, Й. Цит. съч., с. 206; *Биржевые ведомости*, № 216, 7 август 1876 г. Цит. по *Освобождението на България. Кореспонденция и материали на руския печат 1876–1879 г.* Т. I. Отзвукът от Априлското въстание в Русия 1876 г. (по-нататък ОБКМРП). Подбор, увод и бележки Евлог Бужашки. С., 1988, 250–251.
⁶² *Одеский вестник*, № 160, 21 юли 1876 г. (Цит. по ОБКМРП, 250–253).
⁶³ *Бесарабские губернские ведомости*, № 66, 25 август 1876 г. (Цит. по ОБКМРП, с. 314).
⁶⁴ *Биржевые ведомости*, № 215, 6 август 1876 г. (Цит. по ОБКМРП, с. 242).
⁶⁵ *Одеский вестник*, № 188, 26 август 1876 г. (Цит. по ОБКМРП, с. 334).
⁶⁶ Бошнаков, Н. Писма на Киряк Цанков..., с. 11.
⁶⁷ Бошнаков, Н. Необнародвани документи..., с. 220.
⁶⁸ Пак там, 219–220.
⁶⁹ *Априлското въстание...*, Т. I, 109–110.